

УДК 903.5(477.65)

СКІФСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ Н.М. БОКІЙ

Кирило ПАНЧЕНКО (Кіровоград)

Публікація висвітлює багаторічні польові дослідження скіфських пам'яток вітчизняного археолога та історика Н.М. Бокій. Аналізується науковий доробок ученого з основних проблем скіфознавства.

Ключові слова: археологія, ранній залізний вік, скіфи, розкопки, Н.М. Бокій.

Публікація посвятається скіфській проблематиці в научному доробку отечественного археолога и историка Н.М. Бокій.

Ключевые слова: археология, ранний железный век, скифы, раскопки, Н.М. Бокій.

The research devoted to the Scythian issues in finalizing the national scientific archaeologist and historian N.M. Bokiі.

Keywords: archeology, Early Iron Age, the Scythians, excavations, N.M. Bokiі.

Питання історії скіфських племен на порубіжжі Лісостепу та Степу Правобережжя сучасної України неодноразово привертала увагу науковців. Від часів розкопок О.П. Мельгуновим Литої могили у 1763 р. (пам'ятки, яка започаткувала всю скіфську археологію) до сьогодні минуло рівно 250 років. Але масштабні дослідження в регіоні розгорнулися протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. Дослідженнями старожитностей у цей час займалися відомі вчені – О.А. Спіцин [31], М.Ю. Бранденбург [26], В.В. Хвойка, В.М. Ястребов [36], О.А. Бобринський [1; 2], П.З. Рябков та ін. Друга світова війна на деякий час призупинила дослідження в усій Україні. Після завершення війни розкопки скіфських пам'яток у регіоні відновилися. Особливо важливими стали матеріали, отримані під час експедицій О.І. Тереножкіна [32] та І.В. Фабриціус [35].

Таким чином протягом тривалого відрізка часу у майже двісті років відбувалося накопичення матеріалів про порубіжну зону. Систематичне ж вивчення старожитностей регіону розпочалось лише з 60-х років ХХ ст., і пов'язане з ім'ям відомого українського археолога Нінель Михайлівни Бокій. За понад 40 років Н.М. Бокій пощастило розкопати та дослідити ряд археологічних пам'яток, які сучасні науковці називають класикою вітчизняної археології [3]. До них належать: скіфський ґрунтовий могильник біля м. Світловодськ, комплексна пам'ятка скіфського часу біля с. Заломі, курган раннього залізного віку біля с. Івангород, поховання середньовічних угрів біля с. Суботці, комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця та ін. Проте, особливу сторінку в символічному польовому щоденнику археолога займають саме скіфські старожитності.

Любов до історії привела Нінель Михайлівну до Київського державного університету імені Тараса Шевченка, де вона навчалась у 1954 – 1959 рр. Свій трудовий шлях розпочала на посаді наукового співробітника “Софіївського музею”, одночасно працювала лаборантом в археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР. Саме під час

Н.М. БОКІЙ (1937 – 2008)
(фото із сімейного архіву)

перших польових сезонів з легкої руки відомих археологів О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської Н.М. Бокій визначила пріоритети свого майбутнього життя – дослідження стародавніх епох та народів. У 1964 – 1965 рр. Нінель Михайлівна разом з В.А. Іллінською, Є.В. Черненком, Б.М. Мозолевським та Є.А. Петровською брала участь в розкопках курганів в околицях с. Капулівка та м. Орджонікідзе Нікопольського району у Скіфській Нікопольській експедиції Інституту археології УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна [33, с. 113]. Тут дослідниця працювала ретельно, наполегливо, але водночас із неймовірним натхненням. За свідченням колег тяжка праця “польовика” її талантом перетворювалась на справжнє мистецтво.

У 1966 р. Н.М. Бокій переїздить до м. Кіровограда. Тут вона очолила відділ археології Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. І власне цю дату можна вважати новим етапом у становленні археологічної науки в її сучасному розумінні на території Кіровоградщини. Того ж 1966 р. дослідницею були проведені охоронні розкопки на території Новомиргородського району, які дали справді визначні результати. У кургані біля с. Защита виявлений набір бронзових речей скіфського часу, серед яких – знамениті бляхи у вигляді левоголових грифонів. За знахідками пам'ятку було датовано V ст. до н. е. Згодом у публікації матеріалів Н.М. Бокій зазначить, що виявлені в с. Защита скіфські старожитності стали першою значущою знахідкою в басейні р. Тясмину з дореволюційного. Під час цієї ж експедиції були виявлені скіфські артефакти VI – IV ст. до н. е. у курганах біля сіл Листопадове та Капітанівка [14, с. 112]. Розкопки цього року стали першими археологічними дослідженнями Н.М. Бокій на території Кіровоградської області та в зоні порубіжжя Правобережного Лісостепу та Степу.

З 1968 р. Нінель Михайлівна розпочинає розкопки курганів у басейні р. Синюхи. Протягом 1968 – 70 рр., в 1975 та 1983 р. Н.М. Бокій тут було виявлено 16 скіфських поховань. Ці матеріали дали змогу дослідниці зробити перші висновки стосовно розмежування територій кочових та осілих племен Скіфії на Правобережжі. Серед скіфських старожитностей даного регіону зустрічаються поховання в катакомбах. Загальновідомим є факт, що ці поховальні споруди притаманні суто для степового населення. Відсутність подібних поховань на північ від Синюхи, дала підставу археологу визначити р. Синюху як північний кордон кочових скіфів на Правобережжі Дніпра [7; 17; 20].

Також у 1968 р. біля с. Омельник, Онуфріївського району Н.М. Бокій пощастило дослідити зруйнований курган, в якому знаходилося поховання багатого скіфського воїна з окремою могилою коня. В похованні воїна разом із залишками панцира та зброєю, було виявлено дерев'яну посудину

з набором золотих пластин, орнаментованих у звіриному стилі [5, с. 158 – 159].

У 1974 р. у журналі “Советская археология” науковцем були опубліковані унікальні матеріали з розкопок скіфського кургану V ст. до н. е. біля с. Медерево. Курган було досліджено ще в 1964 р. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна та за участі Н.М. Бокій. У своїй публікації автор привертає увагу наукової спільноти до особливостей поховального обряду – радіальна викладка зрубу та спалення дерев’яної гробниці досить рідко зустрічається у скіфському середовищі [21]. На сьогодні відомо лише п’ять пам’яток з використанням подібного обряду [29, с. 65]. Стела встановлена на кургані із зображенням скіфа-воїна та складний ритуал самого поховання засвідчують, що у Медерівському кургані знайшов свій останній притулок представник скіфської військової знаті [21, с. 114].

Вже через рік – у 1975 р. Н.М. Бокій був відкритий пізньоскіфський ґрунтовий могильник у м. Світловодськ [15]. Пам’ятка досліджувалась дев’ять сезонів під керівництвом Нінель Михайлівни. Протягом 1989 – 1990 рр. експедицію в м. Світловодськ очолювала учениця Н.М. Бокій – І.А. Козир.

В географічному відношенні пам’ятка розташована на порубіжжі лісостепової та степової зон Правобережжя. Результати дослідження могильника підтверджують факт існування на кордоні степу і лісостепу двох поховальних обрядів: курганного та безкурганного. Саме зміна поховального обряду засвідчує проникнення степових скіфів у широти лісостепу. Всього на могильнику розкопано 155 поховань скіфського часу (з 1991 р. дослідження пам’ятки припинені через брак фінансування). Масштаби Світловодського могильника та вже отримані результати є цінним джерелом з дослідження питань етнічної, політичної та культурної історії Скіфії. Сьогодні перед науковцями постають нові завдання – введення в науковий обіг отриманих матеріалів та продовження розкопок скіфського могильника.

Паралельно з польовою роботою тривала робота над дисертаційним дослідженням. І вже у 1980 р. Н.М. Бокій успішно захистила дисертацію “Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье”, здобувши вчений ступінь кандидата історичних наук [22]. До захисту роботи по визначеній науковій проблематиці було опубліковано більше десяти наукових статей. Під час написання дисертації автором були залучені рукописи місцевого краєзнавця П.З. Рябкова та звіти обласного краєзнавчого музею 20-х – 30-х рр., які на той час залишалися невідомими для наукової спільноти. Близько 180 поховань, більшість з яких належали до скіфського часу, були розкопані та введені в науковий обіг самою Н.М. Бокій. У дисертації вперше були визначені особливості поховальних

обрядів племен епохи бронзи та скіфів, проілюстрований рівень розвитку матеріальної культури передскіфського й скіфського періодів, проаналізовані етнічні та соціально-економічні процеси, що відбувались у скіфський час на порубіжжі Лісостепу та Степу Дніпровського Правобережжя. Та на цьому титанічна праця археолога не завершилася.

Після захисту дисертації вчена продовжила свої наукові розвідки в експедиціях, в тому числі пов'язані із скіфською проблематикою. У 1984 р. під час спорудження зрошувальної системи поряд з с. Куцеволівка було порушено насип кургану. Навесні 1985 р. Н.М. Бокій було завершено дослідження пам'ятки. Виявлені в кургані речі та кам'яна стела дозволили не лише датувати пам'ятку третьою чвертю VI ст. до н. е., а й підтвердили наявність зв'язків кочових скіфів з лісостеповим населенням та Кавказом. [25].

Неможливо обійти стороною ще одну пам'ятку, яку пощастило відкрити Н.М. Бокій. Це складний комплекс біля с. Заломи, який містив унікальні матеріали білогрудівської культури та скіфські – VI – IV ст. до н. е. Стаціонарні розкопки розпочалися з 1986 р. З першими результатами досліджень у Заломах наукова спільнота була ознайомлена 1987 року під час Всесоюзного семінару пам'яті О.І. Тереножкіна “Киммерийцы и Скифы” [8]. На цьому ж семінарі була представлена спільна доповідь Н.М. Бокій та Г.П. Горбул, присвячена колекції кам'яних стел скіфського часу з Кіровоградського обласного краєзнавчого музею [27]. Ініціатором та організатором наукової конференції стала саме Нінель Михайлівна. Семінар успішно пройшов на базі Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О.С. Пушкіна. Учасниками заходу стали понад сто вчених – фахівців з археології раннього залізного віку з усього Радянського Союзу.

Також у 1986 р. Н.М. Бокій долучилася до колективу авторів монографії “Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья”. У виданні були систематизовані степові пам'ятки скіфського періоду, в тому числі окремий розділ був присвячений Кіровоградській області [34]. А вже у 1988 р. Нінель Михайлівна організувала “Першу Правобережну краєзнавчу конференцію, присвячену 225-літтю дослідження Мельгуновського кургану 1763-1888 рр.”. На конференції вона порушила ряд актуальних питань з історії дослідження відомої пам'ятки. У своїй доповіді, яку Н.М. Бокій підготувала спільно зі своєю ученицею Л.В. Авксентьевою, вона намагалась привернути увагу науковців до потреби завершення розкопок кургану [24].

У 1990 р. археологічна експедиція історичного факультету Кіровоградського педінституту під керівництвом Н.М. Бокій завершила розкопки знаменитої Червоної (Литої) могили. Робота над дослідженням кургану в полі перейшла до не менш важливої кабінетної справи. Крім

ретельного опрацювання уже відомих матеріалів, Нінель Михайлівна здійснила далеке відрядження до тодішнього Ленінграду для вивчення звітів О.П. Мельгунова. Результати своїх досліджень Мельгуновського кургану Н.М. Бокій презентувала у 1992 р. у м. Мелітополі під час конференції пам'яті О.І. Тереножкіна. Саме завдяки дослідженням Н.М. Бокій, Мельгуновський курган поставив перед науковцями нові питання, робота над якими ще триває.

Ще одне відкриття нової скіфської пам'ятки подарувала доля Нінель Михайлівні. Вже у 1996 р. археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка біля с. Івангород Олександрівського району на Кіровоградщині були проведені розкопки кургану доби раннього заліза. Унікальні для нашого регіону риси поховального обряду та супутній інвентар дозволили віднести пам'ятку до жаботинського періоду та засвідчили складність етнічних процесів у передскіфський час. Результати розкопок були презентовані вченою у 2004 р. на Міжнародній науковій конференції “Від Кіммерії до Сарматії”, присвяченій 60-літтю відділу скіфо-сарматської археології [10].

Важливою частиною наукової діяльності Н.М. Бокій вважала розвідувальні роботи. Разом з колегами та студентами нею були обстежені кілька районів Кіровоградщини, пройдено не одну сотню кілометрів.

Ще у перший рік роботи в Кіровоградському краєзнавчому музеї Нінель Михайлівна відкрила величезне скіфське селище площею 70 га поблизу с. Капітанівка в басейні Тясмину. Пізніше разом з відомим місцевим краєзнавцем В'ячеславом Шкодою в 1991 р. було виявлене та обстежене скіфське поселення в урочищі Шеретине в м. Знам'янка. У 1990 р. у Знам'янському лісі Н.М. Бокій разом з І.А. Козир виявили та провели обстеження кількох зольників скіфського часу.

Зібрані Н.М. Бокій впродовж 60-80-х рр. ХХ ст. матеріали були залучені київськими колегами Г.Т. Ковпаненко, С.С. Безсоною та С.А. Скорим під час створення однієї з фундаментальних праць по скіфському Правобережжю “Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)” [28]. На подарунковому екземплярі книги з бібліотеки Н.М. Бокій зберігся автограф – *“Нинель Михайловне Бокий, дорогому нашему рецензенту, коллеге по изучению Лесостепной Скифии з глубокой признательностью...”*.

Останні роки свого життя Н.М. Бокій присвятила дослідженню комплексної золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця. Введений в науковий обіг матеріал з розкопок цієї пам'ятки дозволяє сьогодні наблизитись до вирішення ряду питань з середньовічної історії та археології України. Разом з тим Нінель Михайлівна ніколи не розлучалася зі скіфами. Дослідницю цікавив ряд питань з історії Правобережної Скіфії.

У публікаціях Н.М. Бокій неодноразово порушувались питання торгівельного обігу та економічних зв'язків скіфів з античними містами у Північному Причорномор'ї, етнічна карта Геродота, звіриний стиль, проблематика скіфського кам'яного мистецтва та ін [7; 9].

У сімейному архіві збереглися десятки книг, журналів, окремих статей, подяк та привітань від колег. Вона продовжувала вести дискусії з скіфської проблематики, виступаючи на конференціях, семінарах, у наукових публікаціях та у листах до своїх колег. Результати своїх досліджень археолог намагалась донести широким колам громадськості, беручи участь у виступах на радіо та телебаченні, публікуючи свої статті в місцевих наукових виданнях та пресі.

Сьогодні значна кількість артефактів з досліджених Нінель Михайлівною Бокій пам'яток зберігаються та експонуються в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. Нінель Михайлівна багато зробила і скільки ж не встигла за життя. Її дослідниці назавжди буде пов'язане з окремими яскравими епізодами вітчизняної скіфології та української археології в цілому. Завдяки своєму трепетному ставленню до самого процесу польового дослідження Н.М. Бокій змогла у невеличкому провінційному місті Кіровограді створити власну археологічну школу, виховати цілу плеяду учнів, які продовжують її справу.

Як символічний пам'ятник знаному археологу в 2011 р. у стінах Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка був відкритий археологічний музей імені Нінель Бокій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – Т. 1. – 3. – СПб, 1887, 1894, 1901.
2. Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901г. // ИАК. – вып. 4. – 1902. – С. 24 – 50.
3. Беляева С.О. Пам'яті Нінель Михайлівни Бокій // Археологія. – № 4. – К., 2008. – С. 114 – 115.
4. Бокій Н.М. Археологические исследования в бассейне р. Синюхи // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тезисы докладов юбилейной конференции. – К., 1975. – С. 91 – 92.
5. Бокій Н.М. Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. // Археологические исследования на Украине 1968 г. – 1971. – Вып. 3. – С. 154 – 159.
6. Бокій Н.М. Археологічні пам'ятки Кіровоградщини. – Матеріали до зводу пам'яток Історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984.
7. Бокій Н.М. Давні проблеми історії скіфів дніпровського Правобережжя // Наукові записки з історії України. – Випуск 8. – К. – 2001. – С. 3 – 9.
8. Бокій Н.М. Грунтовой могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы: Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Ч. I. – Кировоград, 1988. – С. 22 – 24.
9. Бокій Н.М., Козир І.А. Скіфські типи орнаментів на сарматському посуді // Наукові записки з історії України. – Випуск 5. – Кіровоград, 1996.
10. Бокій Н.М. Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині / Тези конференції “Від Киммерії до Сарматії”. – К., 2004.
11. Бокій Н.М. Мельгуновский курган – исследование и версии // Киммерийцы и скифы. – Мелитополь, 1992. – С. 13 – 14.

12. Бокий Н.М. Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини // Археологія. – 1970. – Т. 23. – С. 182 – 189.
13. Бокий Н.М. Новые находки на Кіровоградщине // Археологические исследования на Украине 1967 г. – 1968. – Вып. 2. – С. 121 – 125.
14. Бокий Н.М. Охранные работы в Кіровоградской области // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг. – 1967. – Вып. 1. – С. 110 – 114.
15. Бокий Н.М. Позднескифский безкурганый могильник у г. Светловодска Кіровоградской области // Археологические исследования на Украине в 1978 – 1979 гг.: Тезисы докладов XVIII-й конференции ИА АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 101 – 102.
16. Бокий Н.М. Розкопки на Кіровоградщині // Археологічні дослідження на Україні 1969 р. – 1972. – Вып. 4. – С. 131 – 135.
17. Бокий Н.М. Розкопки скіфських курганів у басейнах рік Синюхи і Тясмина // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968). – К.: Наукова думка, 1972. – С. 191 – 193.
18. Бокий Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. – Випуск 22. – К., 1977. – С. 65 – 74.
19. Бокий Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кіровоградщине // Скифы и сарматы: [Сборник] / АН УССР. ИА. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 200 – 207.
20. Бокий Н.М. Скіфські пам'ятки басейну р. Синюхи / Наукові записки. – Вип. 3. – Кіровоград, 1994. – С. 107 – 114.
21. Бокий Н.М. Скифский курган у села Медерово // Советская археология. – 1974. – № 4. – С. 264 – 271.
22. Бокий Н.М. Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепропровском Правобережье: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.06 “Археология” / Н. М. Бокий. – К., 1979. – 241 с.
23. Бокий Н.М. Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. – 1977. – Вип. 22. – С. 65 – 73.
24. Бокий Н.М., Авксентьева Л.В. История исследования Мельгуновского кургана // Первая Правобережная краеведческая конференция. – Кіровоград, 1988. – С. 3 – 5.
25. Бокий Н.М., Ольховский В.С. Раннескифский курган на Днепропровском Правобережье // РА. – № 2. – 1994. – С. 151 – 163.
26. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга. – С-Петербург, 1908. – 205 с.
27. Горбул Г.П., Бокий Н.М. О скифских стелах Кіровоградского краеведческого музея // Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А.И. Тереножкина. – Кіровоград, 1987. – С. 48 – 50.
28. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепропровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – К., 1989. – 336 с.
29. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII – III вв. до н. э.). – М., 1991. – 253 с.
30. Служіння науці та людям // Наукові записки. Серія: історичні науки. – вип. 12. – Кіровоград, 2008. – С. 288 – 290.
31. Спицын А.А. Курганы скифов – пахарей // ИАК. – Вып. 65. – Пгд., 1918. – С. 87 – 143.
32. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М., 1952. – С. 80 – 98.
33. Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – К.: Наукова думка, 1973. – С. 113 – 186.
34. Фабриціус І. Тясминська експедиція // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 2. – К., 1949. – С. 80 – 111.
35. Черненко Е.В. Скифские погребальные памятники степей северного причерноморья / Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. – К., 1986. – 367 с.
36. Ястребов В.Н. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗОИИД. – Т. 17. – С. 63 – 176.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Панченко Кирило Ігорович – аспірант Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, асистент кафедри історії України.
Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.